

Türkiye’de Çok Partili Demokrasiye Geçişte İç Ve Dış Dinamiklerin Etkileri (1945-1950)

The Effects Of Internal And External Dynamics At The Transition To Multi-Party Democracy In Turkey (1945-1950)

Mehmet Ali ÇAKMAK¹

Hayati ADALAR²

Abstract

Though Turkey has managed to remain neutral by not joining the Second World War, She has deeply affected from this war. Both during the war and after the war, the failed economic policies which applied and the harsh measures which taken in the period of governments of one-party rulership have been causing discontent and responses against the government in a large segment of the society. For a long time, although The Republic of Turkey which governed with single party political system lived some experiences with the purpose of transition to multi-party system until 1945, could not be the desired result from this initiatives. After 1945, as a result of both domestic and external dynamics was carried out transition to a multiparty system and its permanence is provided in Turkey. If 1908-1911 circuit is left to one side, perhaps, no circuit of Turkish history was not to testify a visible political activity as well as between 1945-1950. For the Turkish democracy, in a way, We can accept the period 1945-1950 as the struggle of establishing a democracy of this nation’s pertinent to their needs and culture by blending their experiences and aspirations which comes from their history and democratic traditions with the philosophy and way of action of Western democracies. As a matter of fact, the reviewing well of these circuits is important for both the present and future of Turkey’s domestic politics and the understanding of general change of course.

Keywords: *Second World War, 1945-1950 Years, The History of Turkish Democracy, Republican People’s Party, Democratic Party, Internal and External Dynamics.*

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı’ndan sonra “demokrasi patlaması “ olarak ifade edilen süreçte Türkiye, uluslararası ortamdan nasibini almış ve iç politikada karar alma mekanizmaları üzerinde bu etkileri değerlendirerek bir takım uygulamalar gerçekleştirmiştir. 1946 yılında iç nedenlerin yanında daha çok dış nedenlerle Türkiye’de çok partili hayata geçildiği söylenebilir. Savaş sonu konjonktürü içinde

¹ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, cakmakmali1963@gmail.com

² Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, adalarhayati@gmail.com

Batı dünyasına yanaşmak zorunda kalan Türkiye'ye dış baskılar gelmeye başlamıştır. Kaldı ki Türkiye'nin 1945'lerdeki iktisadî durumunun parlak olmayışı, yöneticileri -başta ABD olmak üzere- Batılı demokrasilerin "anlayış"ına muhtaç hâle getirmiştir. Buna bir de Sovyetler Birliği'nin Boğazların statüsünde söz hakkı ve ülkemizin doğusundan toprak talebinde bulunmasını eklersek, durumun ağırlaştığı daha iyi anlaşılmış olur. Böylece Türkiye'nin önce kendi "evinin içini" düzeltmeye başlaması, bu doğrultuda bazı adımlar atması kaçınılmaz hale gelmiştir (Büyükkalay, 2011: 87).

Türkiye'nin savaş süresince, savaştan kaçınmak uğruna güttüğü tarafsızlık politikası, savaş sonrasında dünyada oluşan yeni siyasi düzende yalnız kalması tehlikesini doğurmuştur. Gerek bu yalnızlık ihtimali gerekse demokratik ideolojinin zaferi ve tek partili otoriter rejimlere karşı duyulan kuşkunun motive edici etkisi ile Türk yöneticileri, başta ABD olmak üzere demokrasi idealini öne çıkaran ülkelere yakınlaşma durumunda kalmıştır. Dönemin şartları Türkiye için böyle bir politikayı adeta zorunlu kılmıştır (Kirman, 2006: 59).

Çok partili siyasi hayata geçişin, siyasal muhalefetin oluşumu ve demokrasi açısından önemi, muhalefet kurumunun resmi olarak ve bir daha vazgeçilemeyecek bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Bu ortaya çıkışı, 1945'lerin iç ve dış koşulları birlikte hazırlamıştır. Uluslararası ilişkilerde bloklaşma politikasının gündeme gelmesi ve bu arada Sovyetler Birliği'nin boğazlarla ilgili olarak Türkiye'ye nota vermesi, Türkiye'yi Amerika Birleşik Devletleri'nin önderliğindeki Batıya yaklaştıran, bu blokta geçerli olan rejimin, yani demokrasinin esas alınmasını zorunlu kılmıştır. İç ilişkiler alanında ise, toplumsal güçlerde meydana gelen gelişmeler ve geniş kitlelerin içinde bulunduğu ekonomik durum, etkisini siyasal düzeyde göstermekte gecikmemiştir (Turgut, 1986: 443).

Savaş sonrası bir süper güç olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerindeki emelleri ve bunlara yönelik ileri sürdüğü istekler, Türkiye'yi yönetenlerin Batı ittifakı içinde yer almasını zorunlu kılmıştır. Ekonomik ve askeri yönden Sovyetler Birliği karşısında oldukça güçsüz bir durumda bulunan Türkiye'nin, Batının desteğini sağlayabilmesi için siyasal yapısını demokratikleştirmesi, çok partili hayata geçiş sürecinde bir gereklilik olarak ortaya çıkmıştır (Kirman, 2006: 56).

Türkiye, dış gelişmeler ve özellikle Sovyet tehditleri karşısında Batı demokrasilerinin desteğini kazanmak için cumhuriyetin ilanından beri tek parti ile yürüttüğü göreceli demokrasiden çok partili demokrasiye geçmeye karar vermiştir. Bu kararı etkileyen dış gelişmeler arasında, Batı kamuoyunun tek parti rejimlerine karşı o tarihlerde duyduğu antipati önemli rol oynamıştır (Büyükkalay, 2011: 71). Türkiye'nin demokratik ülkelere yakınlaşma çabasında güvenlik endişesinin tek sebep olduğunu söylemek doğru ve yeterli gerekçe değildir. Zira Cumhuriyet'in

ilk yıllarından itibaren ekonomik, siyasi ve sosyal nedenlerle bozulan yönetici elit ile halk arasındaki irtibatlılığın giderilmesi amacıyla zaman zaman Terakki-perver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi teşebbüslerle çok partili hayata geçiş denemeleri yapılsa da çok üzücü sonuçların yaşanması üzerine bu adımlardan vazgeçilmek durumunda kalınmıştır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu denemelerden sonra tek partili yılların biriktirdiği sorunların altında bunalan Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın ülke içinde oluşturduğu yeni toplumsal talep ve düzen arayışı üzerine çok partili siyasal hayata geçişi adeta bir zorunluluk olarak görmüş ve bu istikamette kararlı adımlar atmaya başlamıştır.

Tercihini Batı'dan yana kullanan Türkiye, kapitalizmin uluslararası kurumlarına üye olmuş ve bu yolda hem ekonomik hem de siyasal alanda yeni düzenlemelere başlamıştır. Gerek çok partili rejime geçiş gerek Türkiye'nin ekonomik liberalizasyonu ancak bu gelişmelerin ışığında anlaşılabilir. Türkiye'nin uluslararası kapitalizm cephesine tam entegrasyonu, onun Nisan 1945'te San Francisco Konferansına kurucu üye olarak katılması ve BM antlaşmasını imzalayarak "demokratik idealler" için sözler vermesiyle başlamıştır. Uluslararası kapitalizme eklemlenme sürecinde İsmet İnönü entegrasyonun aşamalı ve tedrici olmasını tercih etmiş; rejimin, cumhuriyetin kurucusu asker sivil bürokrasinin denetimi altında ve süreç içinde liberalize edilmesine özel bir önem vermişti. İnönü'nün 1945 yılında Türkiye'de çok partili hayata geçişin kararını, zamanını, biçimini ve geçişte rol oynayacak siyasal kadroları seçtiği ya da en azından onayından geçirdiğini belirtmek gerekir (Koçak, 2009: 141).

ABD ve İngiltere başta olmak üzere, Batılı ülkelerin askeri ve ekonomik yardımlarını sağlamanın, iç siyasi açılımlara bağlı olduğunu iyi bilen İnönü, bunun için savaştan hemen sonra Batılı ülkelerin önderliğinde toplanan San Francisco Konferansı'na Hasan Saka liderliğinde bir Türk heyetini göndermiştir. İnönü, Hasan Saka'ya ABD'li yetkililerin sorması halinde "Türkiye'nin çok partili siyasal rejime en kısa zamanda geçebileceği" konusunda bilgi vermesini istemiştir.

Böylece II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle kurulan yenedünya düzeninde, Sovyetler Birliği'nin askeri baskısıyla başlayan süreç, Batı'nın talepleri ile de örtüşen toplumsal ve siyasal ihtiyaç ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün, ülkenin içinde bulunduğu koşulları dikkate alması nedeniyle, Türkiye çok partili siyasal hayata geçmiştir (Seyhanlıoğlu, 2009: 119).

Türkiye'nin tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş ortamını, siyasal, sosyal ve ekonomik iç dinamikler ile dış dinamikler hazırlamıştır. Ülke içindeki siyasal sistemin monolitik yapısının, sorunları çözmeye yetersiz kalması, sosyal yapının etkileri ve ekonomik durumun bozulması ile ortaya çıkan toplumsal muhalefetin zorlaması, çok partili hayata geçişte iç etkenleri oluşturmuştur. Birleşmiş Milletler Anlaşması'nın imzalanması, II Dünya Savaşı'nı demokratik

cepheyi oluşturan ülkelerin kazanması ve dünyada demokratik ideolojilerin egemen olması ülkenin iç siyasal yapısını bu yeni duruma göre düzenleme zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir (Kirman, 2006: 45).

A. ÇOK PARTİLİ DEMOKRASİYE GEÇİŞTE DIŞ DİNAMİKLERİN ETKİLERİ

Türkiye’de çok partili rejime geçme kararının verilmesine dış etkenler açısından bakıldığında, kararın o dönemdeki uluslar arası koşulların etki ve baskısı ile ve Türkiye’nin uygulamakta olduğu dış politikanın gerekleri doğrultusunda alındığı söylenebilir. Bu dönemde demokrasi seslerinin daha yüksek bir perdeden dillendirilmesinde rol oynayan en önemli etkenin II. Dünya Savaşı ve sonrası ortaya çıkan konjonktürün oluşturmuş olduğu ulusal ve uluslar arası sosyal ve ekonomik gelişmelerdir. Demokrat Parti 7 ocak 1946’da kurulmuştu ama DP’nin ortaya çıkışına zemin hazırlayan etkenler daha savaş yıllarında kendini hissettirmeye başlamıştı. II. Dünya Savaşı başında, Türkiye’de özellikle totaliter rejimlerin iktisadi ve ideolojik etkileri ağır basarken, savaşın son yılları faşizmin ezildiği ve demokrasilerin zafere ulaştığı yıllar olmuştur (Timur, 2003: 12).

II. Dünya Savaşının son günlerinde batı bloğu ülkeleri, Türkiye’den daha demokratik bir yapılanmaya gitmesini istemişlerdir. Gerek bu istek ve gerekse savaşın getirdiği sosyo-ekonomik sıkıntılar, Türkiye’de yönetimi elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi’ne karşı, hem parti içerisinden hem de parti dışından birtakım muhalefet hareketlerinin başlamasına neden olmuştur. Parti yönetimine karşı memnuniyetsizliklerini dile getirmeye başlayan bazı milletvekilleri zamanla Cumhuriyet Halk Partisi’nden ayrılmış veya uzaklaştırılmışlardır. 1945 yılının sonu ile 1946 yılının ilk yarısı bu muhalefet hareketlerinin en yoğun olduğu zaman dilimidir (Benhür, 2008: 30).

Çok genel bir anlamda, II. Dünya Savaşı’nda Mihver güçlerinin yenilgisi kendi içinde demokratik değerlerin bir zaferiydi. Çoğulcu, kapitalist bir demokrasi olan Amerika Birleşik Devletleri, savaştan egemen dünya gücü olarak çıkmış ve onun sunduğu örnek dünya ülkelerinin ekseriyetinde olduğu gibi Türkiye’de de birçoklarını etkilemişti. Nisan 1945’te Türkiye, San Francisco Konferansı’na kurucu üye olarak katılıp Birleşmiş Milletler antlaşmasını imzalayarak demokratik idealler için kesin söz vermiş oldu. Ancak, Türk hükümetinin kendisini Batı’ya, bilhassa da Amerika Birleşik Devletleri’ne yakınlaşmaya mecbur hissetmesinin daha doğrudan nedenleri vardır (Zürcher, 2013: 306). Bir taraftan savaş sonrasında artan Rus tehdidi karşısında Türkiye’nin batılı devletlerle yakınlaşma isteği, diğer taraftan ülkenin ekonomik anlamda ilerlemesini sağlamak ve toplumsal ihtiyaçlara daha etkin cevaplar verebilmek amacıyla Truman Doktrini ve Marshall Planı ile siyasal ve ekonomik anlamda Amerika’nın desteğini alma girişimleri bu sürece yön veren önemli parametreler olmuştur.

A. II. Dünya Savaşı Sonrasında Artan Rus Tehdidi ve Türkiye'nin Batılı Devletlerle Yakınlaşma İsteği

Dünyayı büyük bir savaşa sürükleyen Hitler karşısında savaş koşullarının müttefikleri, doğasına aykırı olarak müttefikti. Savaş sonrasında koşullarında, uzlaşmaz çelişkiler ortaya çıktı. Savaşın ve dünyanın kaderini belirleyen Sovyetler Birliği ve ABD, birbirine karşıt iki sistemin, sosyalizmin ve kapitalizmin temsilcileri olarak iki kutuplu dünyada karşı karşıya kaldılar. Sovyetler Birliği, savaş sonrasında Doğu Avrupa'da sistemini egemen kılarak önemli bir güç elde etti (Acar, 2008: 32).

Soğuk Savaş'ın ortaya koyduğu uluslararası sistem iki "süper güç" ve onların etrafında kümelenmiş diğer marjinal güçlerin oluşturdukları ittifaklardan meydana gelmektedir. Soğuk Savaş'ın hüküm sürdüğü yıllar, her bir "süper" gücün diğeri aleyhine uyguladığı ekonomik ve psikolojik baskı, propaganda, silahlanma, kendine yandaş toplama ve saygınlık kazanma, diğeri hakkında istihbarat elde etme, vb. faaliyetlerin yoğun olarak kullanılması şeklinde süregelmiştir. Soğuk Savaş döneminde her iki süper güç kendisini haklı, diğeri saldırgan olarak ilân etmiştir (Büyükkalay, 2011: 65).

Sovyetler Birliği, savaş sonrası dünyada elde ettiği siyasal nüfuz ve askeri gücüne dayanarak, Yalta Konferansı'nı takiben 19 Mart 1945'de bitecek olan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemek istemediğini bildirmiştir³. Bu notayı aldığı anda savaş süresince izlediği tarafsızlık politikası nedeniyle yalnızlık içinde bulunan Türk Hükümeti, ilk olarak anlaşma zeminini aramıştır. Süresi sona ermekte olan 1925 Antlaşması'nın yerine yeni ve daha kapsamlı bir antlaşma yapmak yönündeki tekliflere olumlu baktığını bildirmiştir (Gönlübol ve Ülman, 1982: 150).

Sovyetlerin bu tutumu karşısında Türk hükümeti, iki ülke arasındaki ilişkileri daha fazla bozmamak ve Rus idarecilerin bu isteklerini belki geri almasına zemin hazırlamak amacıyla, daha çok susmak yolunu seçmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin baskısı azalacağına daha da artmıştır. Özellikle, Türkiye'yi uluslararası alanda zor durumda bırakmak için, Sovyet radyosu sürekli Türkiye'nin demokrasiden uzak, faşist ilkelerle yönetildiğini vurgulamakta, bu rejimin mutlaka

³ Bu sorun ilk kez 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in Rus Büyükelçisi Molotov ile görüşmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Bu görüşmede Sarper'e, 17 Eylül 1925 Tarihli Türk-Sovyet Anlaşması'nın yenilenmeyeceği bildirilmiştir. Molotov, savaşın getirdiği gerçekler ve değişikliklerle bağdaşmadığını öne sürerek antlaşmanın yeni koşullara göre kökten bir değişime tabi tutulması gerektiğini söylemiştir. 7 Haziran 1945'te Moskova Büyükelçisi Sarper, Molotov ile yeniden görüşmüştür. Bu görüşme sırasında Sarper'e ikinci sözlü nota verilmiştir. Bu notanın sıraladığı istekler şunlardır: 1. Türkiye'nin Doğu sınırında Kars ve Ardahan Sovyetlere bırakılacaktı. 2. Türkiye boğazları tek başına savunamayacağını kanıtlamıştı. Burada Sovyetlerle ortak üsler kurulacaktı. ***Daha ayrıntılı bilgi için bkz.*** Selim DERİNGİL, *Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s.251-252.

değişmesi gerektiğini öne sürmekteydi. Sovyetler Birliği, Türk hükümetinin notasına verdiği cevapta, önceki görüşlerini tekrarlayarak Türkiye'nin açıklamalarını yeterli bulmadıklarını ve II. Dünya Savaşı sırasında Boğazların güvenliğinin sağlanmadığını ve düşman gemilerinin geçişine engel olunamadığını belirtmiştir. Rus yönetiminin bu tehditkâr açıklamaları, Türkiye'nin Batı bloğuna girme ve bunun ön şartı olarak da çok partili siyasete geçme kararını hızlandırmıştır (Ekinci, 1997: 265).

Sovyet istekleri, özellikle boğazların ortak savunulması teklifi Türkiye'nin egemenlik haklarına yönelik bir hareket olarak yorumlanmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinin geldiği bu kritik noktada ABD ve İngiltere'nin, Sovyetler Birliği ile savaş sonu işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla yaptıkları Potsdam Konferansında görüşülen en önemli meselelerden biri de Türk Boğazlarının durumu olmuştur. Konferansta, Sovyetler Birliği Boğazlar meselesinin sadece Türkiye ile kendisini ilgilendiren iki taraflı bir mesele olduğunu belirterek, Boğazlarda askeri üsler istemiştir. Bu gelişmeler üzerine Avrupa'daki olayların da etkisiyle Sovyetler'e karşı tavrını netleştiren İngiltere ve ABD, Türkiye'nin yanında yer alarak karşı notalarla Sovyetler Birliği'ni uyarmayı çıkarlarına uygun gördüler. Böyle bir ortamda Türk hükümeti, 22 Ağustos 1946 tarihli bir karşı nota ile Sovyetler Birliği'ne "Türkiye'nin egemenlik ve güvenliğini bir başka devletle paylaşmayacağını ve her şekilde tehditleri karşılayacak yapıda" olduğunu bildirerek, onurlu bir direnç gösterip Batılı Devletlerin de takdirini kazanmıştır. Sovyetler, bu istekleri öne sürerken, Doğu Avrupa ülkelerini birer ikişer kendine bağlıyor, savaş yorgunu olan İngiltere ve ABD buna kayıtsız kalıyordu. Türkiye savaş sonrası yer alacağı dünyayı belirlemiş ve 1945'de San Francisco Konferansına da katılarak Birleşmiş Milletlere üye olmuştur (Dinç, 2008: 4-6).

Sovyet yönetiminin, savaş biter bitmez, bir yandan İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinde baskı uygulamaya başlaması ve öte yandan da işgali altındaki Avrupa ülkelerinde komünist rejimleri baskı ve tehdit metotları ile kurması, bilhassa Birleşik Amerika'nın Sovyetler Birliği ile uluslararası barış konusunda işbirliği yapabileceği hususundaki ümitlerinin çabucak kaybolmasına neden oldu. Amerika, Bu defa I. Dünya Savaşı sonrası çıkan anlaşmazlıklar karşısında takındığı tavır bir yana bırakarak Monroe Doktrini⁴'ne (kabuğuna çekilme politikası) dönmek şöyle dursun, Sovyet Rusya'nın yaratmaya başladığı tehlike ve tehdide mukabil tedbir almaya başladı. Bundan dolayı, 1947 Martında Truman Doktrini'ni ve 1947 Haziranında da Marshall Plânı'nı ortaya attı. Truman Doktrini, Amerika'nın Sovyet tehdidinde maruz kalan ülkeleri destekleme kararını, Marshall Plânı da

⁴ ABD Başkanı James Monroe 2 Aralık 1823'te Kongre'ye gönderdiği mesajda ABD'nin Avrupa'nın sorunlarına karışmaya niyetli olmadığını, aynı şekilde Avrupa'nın da Amerika'ya karışmaması gerektiğini bildirmiştir. Bu mesaj tarihe Monroe Doktrini olarak geçmiştir.

hür Avrupa'yı ekonomik bakımından kalkındırma ve güçlendirme kararını ifade ediyordu (Doğan, 2004: 3).

2. Türk-Amerikan İlişkileri ve Türkiye'de Demokrasiye Geçişte ABD'nin Rolü (Truman Doktrini ve Marshall Planı)

II. Dünya Savaşı yıllarında izlediği tarafsızlık politikasının sonucu olarak Türkiye, 1945'e "yalnız" girmesine karşın, bitmek üzere olan savaşta galiplerin telkinine uygun bir şekilde karşı cepheye savaş ilan ederek (Şubat 1945) tercihini yapmış bulunuyordu. Savaş yıllarında gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri, dışarıda bir Sovyet tehlikesi oluştururken, içeride de "tehlike" arz eden bir sol hareket, başını ABD'nin çektiği kapitalist blok içinde yer almak için iyi bir gerekçeydi. Öte yandan ABD'nin Sovyetler'e karşı yürüttüğü çevreleme politikası nedeniyle Sovyetler'in güney kanadında bir "ileri karakol" a ihtiyacı vardı. Bu koşullar altında Büyükelçi Münir Ertegün'ün naaşını getiren Amerikan zırhlısı Missouri, bir kurtarıcı gibi karşılandı. Truman Doktrini ve Marshall yardımıyla Türkiye'nin kapıları ardına kadar ABD'ye açıldı. Türkiye'nin, başını ABD'nin çektiği kapitalist sisteme eklemlenme sürecindeki siyasi ve ekonomik reçetelerin getirdiği yapısal değişiklikler, kültürel boyutta da yaşandı. Türkiye adeta kabuk değiştiriyordu. Amerika'nın Türkiye'deki etkisini artırmasının bir sonucu olarak çok partili sürece geçildi. "Amerikan patentli demokrasi" yirmi yedi yıllık tek parti iktidarının da sonunun getirdi (Akalin, 2003: 214).

Gazeteci-yazar Ahmet Oktay, dönüm noktası olarak aldığı 1946 yılındaki gelişmeleri şöyle sıralamaktadır: "*7 Ocak'ta Demokrat Parti kuruldu, 5 Nisan'da Missouri geldi, 11 Nisan'da ABD'den 500 milyon borç istendi, 7 Eylül'de lira devalüe edildi, 13 Aralık'ta komünistler tutuklandı, 16 Aralık'ta sosyalist partiler sendikalar ve bazı dernekler kapatıldı*" (Oktay, 2002: 86). Yeni düzene geçmek için gerekli ön hazırlıklar, böylece yapılmış oluyordu. 1946 yılının Türkiye'nin iç ve dış politikada yeniden yapılandığı yıl olduğunu belirten siyaset bilimci Cüneyt Akalin ise "Türkiye yılın başında başka bir dünyada yaşarken, yılın sonunda bambaşka bir sosyo-politik noktaya geldi" demektedir (Akalin, 2003: 213).

CHP'li Falih Rıfkı Atay ise Ulus'taki yazısında Amerikalılara duyduğu güveni ve Türk milletinin sevgisini şöyle dile getirmektedir:

"Amerika'nın ne istediğini biliyoruz; hür, eşit ve egemen milletlerin ortaklaşa güvenliğine dayanan harpsiz, saldırsız sadece ahlak ve kanunî bağlaşma ve antlaşmalarının hüküm sürdüğü bir dünya. Böyle bir dünyada yaşamak isteyen herkes Amerikan bayrağında kendi talih yıldızını da görür.(...) Onlar karaya çıktıklarından ayrılacakları dakikaya kadar, Amerika'nın ne kadar sevildiğini gözlerin bakışında ve yüzlerin neşesinde görecekler.." (Ayn Tarihi, 1946/149: 67).

1947 yılının şubat ayında Princeton Üniversitesi'nde bir konuşma yapan George Marshall, ABD'nin yenedünya düzeninde üstleneceği rolün sinyallerini,

“Eğer dünya muvazene (denge) ve istihsal (üretim) imkânlarına kavuşacaksa, demokratik usuller bazı memleketlere tekrar yerleşecekse bu hareketin önderliğini ABD’nin yapması ve hiçbir yardımdan kaçınmaması icap eder (Vatan, 1947: 1)” diyerek vermektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin demokrasiye geçişi esasen yalnızca Türk toplumunun değil, aynı zamanda ABD dış politikasının çıkarlarına da uygun, reel politik bir durumdur. Türkiye’de demokrasinin ABD reel politikasına uygun olmasının 3 önemli nedeni gösterilebilir. Her şeyden önce, Türkiye’nin Batı ülkelerinin sahip oldukları bir sisteme, yani demokrasiye geçmesi, Türkiye’nin Batı dünyasına entegrasyonunu hızlandırmış ve kuvvetlendirmiştir. Bunun yanında Türkiye’de demokrasinin, liberal ekonomik ve siyasi mekanizmanın işlerlik kazanması, sistemin Batı ülkeleriyle bağlantısını ve diyalogunu arttırmış ve onun NATO üyeliğini işlevsel hale getirmiştir. Türkiye gibi stratejik, askeri ve siyasi bakımdan önemli bir ülkenin, gerçek anlamda kazanılmasına yol açmıştır. ABD’nin önderlik ettiği liberal ve demokratik değerlerin geçerli olduğu Batı sistemine entegre olması, Türkiye’nin oynayacağı bölgesel rolü daha da kolay hale getirmiştir. Amerika ve İngiliz hükümetleri II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda, çok partili ve seçimlere dayalı bir rejimin oluşturulması, liberal ilkelere uygun bir ekonomik sistemin kurulması amacıyla Türk hükümetine siyasi, diplomatik ve mali destek yapmışlardır. Bu destekler, Türkiye’nin öncelikle ABD’ye genel olarak NATO sistemine bağlantısını kuvvetlendirmiştir ki, bu durum ABD reel politikasına uygundur. Harry Truman, ismini alan ABD yardımı ile ilgili açıklama yaparken “özgür toplumların kendi geleceklerini kendi iradeleriyle (demokrasi) belirlemelerini sağlamak” amacıyla ABD’nin Türkiye ve Yunanistan’a ekonomik ve mali yardım yapacağını, bu yardımın ekonomik istikrar ve düzenli siyasi süreçleri (demokrasiyi) geliştireceğini belirtmişti. Diğer bir deyişle, Truman ABD yardımının Türkiye’de demokrasinin kurulması ve gelişmesine yardımcı olmak amacıyla verildiğini söylüyordu (Çalış, Dağı ve Gözen; 2001: 86-88).

Oral Sander’e göre Truman Doktrini’nin amacı, dar anlamda ABD’nin Sovyet tehdidi altında gördüğü iki ülkeye yardım elini uzatması olarak değerlendirilmekle birlikte, Batı Avrupa’nın geleceğini ve güvenliğini teminat altına almak ve Sovyetler’e yönelik çevreleme politikasının sınırlarını Yunanistan ve Türkiye’ye kadar uzatmaktır. Doktrinin temel ve asli amacı, Sovyet genişlemesini dünyanın neresinde olursa olsun çevrelemek ve Amerikan ekonomik ve siyasal anlayışının genişlemesini sağlamaktır. Buna bağlı ikinci amaç ise Sovyet tehdidine karşı özellikle Yunanistan ve Türkiye’yi askeri ve ekonomik yardımlarla güçlendirmektir (Sander, 1979: 11-17).

Bu antlaşma çerçevesinde Türkiye, Ekim 1947- Eylül 1948 tarihleri arasında ABD’den 72 milyon 887 bin 405 dolarlık askeri yardım almıştır. Bu yardımın

yaklaşık 5 milyon dolarlık kısmı ise askeri amaçlı yol yapımı gibi çeşitli işlerde kullanılmıştır (Harper and Brothers, 1948' den akt. Sander 1979: 31). Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardım, bir yıl sürmüş ve 1948'de "Dış Yardım Kanunu" kapsamına alınarak Yunanistan ve Türkiye için 225 milyon dolarlık ikinci bir ödenek daha ayrılmıştır (Gönlübol ve Ülman, 1982: 227).

Truman Doktrini'nin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkan Marshall Planı soğuk savaşın doğmasına ve hem Doğu hem de Batı Avrupa ülkelerinde hükümet değişikliklerine yol açtı. Truman Doktrini'nin ardından Fransa ve İtalya'da Komünist Partili bakanlar hükümetten çıkarılırken, Doğu Avrupa hükümetlerinde de komünist olmayanlar düşürüldü (Türkkaya, 1968: 276).

Diplomatik ayrıcalıklara ve dokunulmazlıklara sahip Marshall Planı Türkiye Temsilcisi Russell Dorr'un, İstanbul'da Liman Lokantası'nda Tüccar Derneği'ne verdiği konferans "çok yararlı" bulunmuştur. Dorr, Batı Avrupa devletlerine verilecek destekle, bu devletlerin değişen ekonomik koşullara yeniden uyum sağlayacaklarını, böylece hürriyetlerini ve demokratik müesseselerini koruyabileceklerini vurgulamıştır. Dorr, Türkiye'nin Avrupa iktisadi birliğindeki yerini ise şöyle açıklamaktadır: "(...) Türkiye 'demokrasi' ve 'hürriyet' kelimelerinin propaganda manalarıyla değil, hakiki manalarıyla medlüllerini ifade eden bir grubun itimat edilir bir rüknüdür. (...) Batı Avrupa her zaman olduğu gibi şimdi de kendisini beslemekten acizdir. Gıda maddeleri bakımından bütün tarih boyunca Doğu Avrupa'ya ve garp yarım küresine muhtaç olmuştur. (...) Türkiye bugün milli imkânlarını son haddine kadar kullanmak ve Amerikan yardımından istifade etmek suretiyle Avrupa'nın gıda ve hammadde ihtiyaçlarını sağlayacak mühim bir istihlal merkezi olabilir." (Çakır, 1949: 20).

Türkiye'nin Marshall Planı çerçevesinde ekonomik yardım alması şu gerekçeyle kabul edilmiştir: Savaştan yıkık çıkan Avrupa'nın gıdaya ve hammaddeye ihtiyacı vardır. Türkiye aldığı yardımlarla tarımını geliştirecek ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu haline gelecektir. Buna karşılık sanayi mamullerini Avrupa'dan alacaktır (Avcıoğlu, 1975: 557-558).

Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişinde rol oynayan dış dinamikler ana hatlarıyla bu şekilde özetlenebilir.

B. ÇOK PARTİLİ DEMOKRASİYE GEÇİŞTE İÇ DİNAMİKLERİN ETKİLERİ

Tarihçi Kemal Karpat, Türkiye'de çok partili sisteme geçişi, sosyal yapının farklılaşmasında ve bu farklılaşmanın gerektirdiği çoğulcu, başka bir deyişle farklı sosyal ve siyasi grupları bir arada tutabilecek yeni bir sosyal, siyasi denge sisteminin kuruluşu olarak görmüştür. Ona göre bu güç dengesinin ise son yüz elli yıl içinde pasif veya savunma modernleşmesi olarak tarif edilebilecek yeni-

leşme hareketlerinin meydana getirdiği ve temelde halk kitlelerine dayanmayan siyasi yapıyı ve onun kültürünü gözden geçirmeyi zorunlu bir duruma sokacağı muhakkaktı (Karpas, 2013: 71-72).

Buradan hareketle, Türkiye’de demokrasinin gelişimini ve çok partili yönetim anlayışının benimsenmesini sadece dış dinamiklere ya da İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türk diplomasisinde ortaya çıkan gelişmelere indirgemek elbette ki doğru olmayacaktır. 1946 yılının Türkiye’sinin son yüz elli yıllık tarihi, bu dönüşüme katkı sağlayan ve bu süreci besleyen bir değişme ve yenileşme tarihi olmuştur. Özellikle 1839 yılında, yenilikçi ve muhafazakâr çekişmesinin gölgesinde ilan edilen Tanzimat Fermanı ile padişah, sahip olduğu mutlak iktidarı bizzat kendisi sınırlandırmış ve 1876 yılına geldiğimizde ise meşrutî idare sistemi kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemde oluşan siyasal çekişme ortamı ise İttihat ve Terakki dönemini doğurmuştur.

İttihat ve Terakki ilk kez belli siyasi düşünceleri savunarak bunları yürürlüğe koyacak siyasi örgütün, partinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 1908 Devrimi’nin siyasi mimarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913’te aynı ad altında siyasi partiye dönüşerek yurdun her tarafında şubeler açmış, halkın siyasi hayata katılımını sağlamıştır. Her ne kadar karar verme yetkisi merkezde toplanmışsa da İttihat ve Terakki Partisi, taşra aydın ve ileri gelenlerinin siyasi hayata katılımının önünü açmıştır. İttihat ve Terakki’ye muhalif olan Hürriyet ve İhtilaf Partisi’nin kurulması, demokrasinin diğer bir koşulu olan ayrı düşünceleri savunan muhalefetin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönem aynı zamanda ilke defa çok partili sistemin izlerini taşıyan bir dönem olmuştur. (Karpas, 2013: 45). Nihayet 1923 yılında Cumhuriyet kuruldu. Cumhuriyetin kurulmasıyla tek partili bir sistem uygulandı ve bu sistem bir-iki küçük istisnaya 1945-1946 yılına kadar gittikçe güçlenerek devam etti. Bu tarihten sonra yeniden çok partili bir siyasal sisteme geçilmesinde elbette ki 1938-1945 yılları arasındaki iç bünyemizde meydana gelen gelişmelerin ve bu gelişmelerin ortaya koyduğu siyasal sonuçlarının önemli tesir ve izleri bulunmaktadır (Akandere, 1998: 145). Savaş sonunda, gerek iktisaden egemen sınıflar gerekse yoksul halk kitleleri ve geniş aydın zümre CHP’ye karşı kesin bir tutum içinde bulunuyorlardı. Uluslararası planda demokratik rejimler büyük saygınlık sağlamıştı ve Türkiye’de “demokrasi” sözcüğü sihirli bir formül halinde dudaklarda dolaşıyordu. Demokrasi demek tek parti, tek şef sistemine “artık yeter!” diyebilmeyi ve bunu söyleyecek bir örgütün işareti bekleniyordu (Timur, 2003: 29). Demek oluyor ki, Türkiye’de çok partili hayata geçiş sürecinde sosyal yapı ve toplumsal kesimlerin bu süreç içindeki yeri, siyasal muhalefetin oluşmasında önemli bir role sahiptir. Bunun yanında, ekonomik durumun bozulması ve bu bozulmaya bağlı olarak halkta beliren hoşnutsuzluk, iktidara karşı güçlü bir toplumsal muhalefetin oluşmasına neden olmuştur (Kirman, 2006: 46).

1. Tek Parti İktidarına Karşı Toplumsal Muhalefetin Gelişmesi

Türkiye’de tek partili yönetimden çok partili yönetime geçiş sürecinde ekonomik faktörlerin etkisi göz ardı edilemez. Ekonomide uygulanan devletçi ve müdahaleci yönetimin, siyasal hayatta otoriter uygulamalar olarak kendisini gösterdiği söylenebilir.

Gerçekten de 1930’dan sonra, 1923-1930 yıllarında kabul edilen prensipler ilk olarak 1931 yılında Cumhuriyet Halk Partisi’nin programına, daha sonra da 1937’de Anayasaya konulmuştur. Bu nedenle hükümetin ekonomik politikalarında değişiklikler olmuş, devlet artan otoriter tutumuna uygun olarak sanayi sektörünün yönetiminde daha büyük sorumluluk yüklenmiştir (Karpat, 2013: 155).

Cumhuriyet Halk Partisi, egemen toplum kesimlerinden, servetlerini ancak devlet yardımıyla sağlamış, korumuş ve geliştirmiş bir kesimi kendi saflarında tutabilmişti. Ancak bu gruplar, toplum kesimleri arasında değil, kendi içlerinde bile sürükleyici bir güce sahip olmaktan çıkmışlardı. Bu nedenle iktidar partisi halk nazarında bürokratik bir baskı aracı olarak görülüyordu. Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu dönem için “Gerçi benim bildiğim bir Halk Partisi vardı ama, teşkilatı valilerin, kaymakamların eline teslim ettikten sonra halk ile ilgisi kesilmiş, bütünüyle bürokratik bir şekil almıştı.” demektedir (Timur, 2003: 29).

Türkiye II. Dünya Savaşı’na girmemiş olmakla birlikte, 1939-1945 yılları arasında ekonomik siyasal sıkıntılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu savaş, sosyal adaletsizliğin ve iktidar baskısının artmasına neden olurken, diğer yandan da işçi, memur, küçük üretici vb. geniş halk kesimlerinin daha da yoksullaşmasına neden olmuştur (Çavdar, 1985: 2064).

Tek parti döneminin son yılları savaş ekonomisi kurallarının hâkim olduğu, devletin ekonomik hayatı denetim altına almaya çalıştığı yıllardır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan iktisadi ve toplumsal politikaların temelini ve hukuki dayanak noktasını Milli Korunma Kanunu oluşturmaktadır. Ekonominin giderek kötüleşen bir seyir izlemesi üzerine bir takım ekonomik önlemler alınması zorunlu olmuş ve 18 Ocak 1940’da “Milli Korunma Kanunu” TBMM’nde kabul edilerek yürürlüğe girmiştir (Koçak, 1996b: 373).

İkinci Dünya Savaşı ve bu savaş süresince Türkiye’de izlenen iktisat politikası toplumsal dengelyi sarsıcı sonuçlar doğurdu. Bu dönemde bir yandan enflasyonist bir politika izlenirken, öte yandan da bu politikanın doğal sonuçları olan fiyat artışları baskı ve zabıta yöntemleriyle önlenmek istenmiştir. 1940 yılının başında yürürlüğe konulan Milli Korunma Kanunu da bu enflasyonist politikanın temel dayanağını oluşturuyordu.

Milli Korunma Kanunu’nun en büyük etkisi işçiler ve köylüler üzerinde görülmüştür. Her iki kesim angarya olarak nitelendirilebilecek çalışma yükümlülükleri altında ezilmiştir (Çavdar, 1995: 376).

Savaş ekonomisi dönemi sosyo-ekonomik açıdan genel olarak değerlendirildiğinde; artan devlet masraflarının yeni vergilerle karşılanılmasına çalışılan ortamda sosyal adaletin ortadan kalktığı, sosyal huzurun bozulduğu, toplumda zaten adil olmayan gelir dağılımının daha da kötüleştiği ve savaş zenginleri denilen yeni bir zümrenin türediği söylenebilir (Kirman, 2006: 52).

Tek parti yönetimi altında Türkiye’de varlık vergisinin yasalaştırıldığı 1942 yılının Kasım ayı, II. Dünya Savaşı koşullarının ülkede oluşturmuş olduğu sıkıntı ve darlıktan yararlanan kişi ve çevrelerin vurgunculuğunun, karaborsacılığının, her türlü haksız kazanç sağlamalarının doruğa ulaştığı bir zamandır (Yetkin, 2007: 205).

Varlık Vergisi, uygulamada birçok karışıklık ve güçlükler yol açmış, milletin geniş bir kısmının huzurunu kaçırmıştır. Bu vergi, savaş yılları içinde elde edilen servet ve kazançlara hükümetçe el konulmasına imkân vermiştir (Koçak, 1996b: 506). Ancak Vergi miktarının belirlenmesinde kesin bir ölçü yoktur. Vergi miktarlarını belirleme yetkisi komisyonlarda görevli kişilerin keyfiyetine bırakılmıştır. Bu durum ise çoğu mükellefin ödeme gücünün üzerinde vergi miktarı ile yükümlü olmasına neden olmuş, Türkiye ekonomisinde hâkim sınıflar arasındaki dengeyi sarsmıştır (Yetkin, 2007: 204). Vergi, sağladığı fırsatlarla karaborsacıları zenginleştirmiş, buna karşılık küçük esnaf ve işyerlerinin yok olmasına neden olmuştur. Bu durum, geçimini zaten zorlukla sürdüren orta sınıfın daha da yoksullaşmasına neden olmuştur (Lewis, 2000: 300).

Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ile büyük ve küçük çiftçi ayrımı yapılmamıştır. Vergi kapsamına giren herkes vergisini vermekle yükümlüdür. Verginin toplanmasında büyük ölçüde Toprak Mahsulleri Ofisi görev almıştır. Ancak Ofis’in bazı uygulamaları ve görevli memurların tutumları ofisle üreticiyi karşı karşıya getirmiştir. Genel olarak köylüler savaş dolayısıyla olağanüstü tedbirlerin alınması gerektiğini anlıyorlar ama Ofis’in tepeden inme, gerçeklere uymayan hareket tarzını ve yükün herkese eşit yüklenmiş olmasını kabul etmiyorlardı (Karpat, 2013: 194).

Toprak Mahsulleri Vergisi’nin Köy Enstitüleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi büyük toprak sahiplerinin tepkisini ve direnmesini doğuran icratlarla birlikte toprak ağalarının ve toprak burjuvazisinin CHP iktidarına savaş sonunda cephe almasına yol açan ana etkenlerden biri olduğu görülmektedir (Boratav, 2002: 265).

II. Dünya Savaşının tetiklediği kısaca özetlenen iktisadi alanda yaşanan bu sıkıntılar Türkiye’de yirmi yılı aşkın bir süre devam eden tek parti iktidarına karşı büyüyen toplumsal muhalefetin önemli nedenlerinden biriydi. İktisadi sıkıntılardan beslenerek büyüyen bu toplumsal muhalefet doğal olarak iktidara alternatif arayışları hızlandırdı.

2. Tek Parti İktidarının Demokrasi Algısında Yaşanan Değişim

Türkiye’de muhalefet girişiminin başarıya ulaşmasında, iç ve dış koşulların etkisinin yanında, çok partili demokrasiyi ve onun getireceği özgürlükler ortamını ülkesinin gelişmesi açısından yararlı gören aydınların ve siyasilere etkisi de küçümsenmemelidir. Burada özellikle iktidardaki yöneticilerin rolü önemlidir.

CHP yöneticilerinin batılılaşma istekleri ve bu doğrultuda giriştikleri çabalar ve Cumhuriyetin temelinde var olan liberal fikirlerin çok partililiğe geçişteki önemine birçok yazar tarafından işaret edilmiştir. Ayrıca; Cumhuriyet Halk Partisi sözcüleri de Türkiye’de “Halk egemenliğinin tanıdığını ve rejimin esasında demokratik olduğunu, bu sebeple Türkiye’de demokrasinin Cumhuriyetin ilanından itibaren var olduğunu söylemişlerdir (Karpat, 2013: 227).

Yöneticilerin çok partili bir yönetime geçişteki etkilerinin yalnızca Cumhuriyet Dönemi’nin ve tek partinin özellikleriyle açıklanması yanıltıcı olabilir. Çünkü bu etki tek başına gerçekten çok önemli olsaydı 1945’den önce de demokrasiye geçilebilirdi. Bu nedenle, yöneticilerin rolü 1945 yılının iç ve dış gelişmeleri dikkate alındığında önem kazanmaktadır. Bu gelişmeler, yöneticilerde var olan çoğulculuğa ilişkin düşünsel potansiyeli uygulamaya dönüştürmelerinde etkili olmuştur (Kirman, 2006: 51).

Ülke dışında yaşanan gelişmeler, Türkiye’yi siyasi rejim açısından bir yol ayrımına getirdi. Zira II. Dünya Savaşı sonunda dünya iki kutba ayrıldı ve Türkiye tercihini Batı bloğundan yana kullanmak durumunda kaldı. Ne var ki, tek partili otoriter bir rejimle Batı dünyası içinde yer alması söz konusu olamazdı. Cumhurbaşkanı İnönü, Türkiye’yi Batı’ya yakınlaştırmak için rejimde yumuşama anlamına gelecek önemli adımlar attı. Bu, otoriter bir rejimin kendi iradesiyle kendi sonunu hazırlamasına tipik bir örnektir. Elbette çok partili hayata geçişi tetikleyen tek faktör bu değildi. Zira yirmi yılı aşan tek parti yönetimi sürecinde antidemokratik uygulamalar, savaş koşullarında yaşanan ekonomik darboğaz, karaborsa, CHP’yi halk kesimleri nazarında oldukça güç duruma düşürmüştü. CHP seçkinleri çok partili hayatı, partinin halk kesimleri nazarındaki imajını düzeltecek ve onu eski gücüne kavuşturacak bir çıkış yolu olarak düşündüler. Ancak belirtmek gerekir ki modernleştirici seçkinlerin vesayet sisteminden daha açık ve rekabetçi bir düzene geçiş için çok da gönüllü oldukları söylenemezdi. Diğer taraftan, devlet iktidarını sınırlama ve paylaşma heveslisi güçlü bir girişimci orta sınıf da mevcut değildi. Bu hususta farklı görüşler olmakla birlikte değişim daha çok dış kaynaklı faktörlerin bir sonucuydu. Ayrıca CHP elitleri, DP’nin bu kadar kısa bir sürede iktidara gelebileceğini ummuyorlardı. 1950’de DP’nin iktidara gelmesiyle yirmi yedi yıllık paradigma tersine dönmeye başladı. Artık toplum, devlet ve bürokrasinin değil, bürokrasi, toplumun verili taleplerine uygun olarak biçimlenmek zorundaydı (Söğütü, 2010: 12-13).

1Kasım 1945'te Cumhurbaşkanı İnönü, Millet Meclisi'ndeki açılış konuşmasında, demokrasinin faşizmi yendiğinden ve rejimin demokratikleştirilmesi gerektiğinden söz etmiştir (Türkay, 2008: 55).

1945 yılında başka siyasal partilerin kurulmasına imkan tanınmış ve 1946 yılından başlayarak da bu tekelci ve otoriter anlayışın doğurduğu siyasal yapının öğeleri birer birer ya bağları gevşetilmiş, ya da tümünden ortadan kaldırılmıştır (Büyükkalay, 2011: 74).

İnönü, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye karşı bir tutum içine girmelerinin ve ülkeye yönelmiş bulunan "Sovyet tehdidi"ni anlayışla karşılamalarının nedenleri arasında ülkenin yönetiminde egemen olan anti-demokratik yapının da olduğunu anlamış bulunuyordu. Sovyetler Birliği'nin bu baskısından kurtulmanın ve bu tehdide karşı koyabilmenin tek yolu, ABD ve İngiltere'nin desteğini almaktı. Bu desteğin kazanılması ise, "Savaş Sonrası Dünya Düzeni"nin gereği olan bir demokratik rejimin ülkede uygulamaya konmasına bağlıydı (Ekinci, 1997: 309-311).

Bu anlamda Türkiye'de yönetim anlayışı değişikliği ve bu ekseninde DP'nin doğuşu, iç dinamiklerin ve dış konjonktürün bileşkesi altında görece biçimde gerçekleşmiştir. II. Dünya Savaşı'nın belirleyiciliği altında uluslararası konjonktürdeki gelişmeler de, demokrasiye geçişe önemli ölçüde ivme kazandırmıştır. Denilebilir ki, Türkiye'de söz konusu dönemde tek parti iktidarının sonunu getiren faktörlerin gerisindeki temel dinamiklerden biri de, ticaret ve tarım burjuvazisinin kesimsel çıkarları ve bunun sözcüsü olan DP'nin politikaları ile II. Dünya Savaşı'nın galiplerinden biri olan ABD'nin çıkarları arasındaki örtüşmedir. Çıkarlardaki bu tekabülîyetin yanı sıra, tek parti iktidarının, hem savaş ekonomisinin neden olduğu bütçe açıklarını finanse edebilmek hem de savaş sonrasında izleyeceği kalkınma politikalarını yürütebilmek için gereksinim duyduğu mali kaynak bula bilme ihtiyacıydı. İşte bu ihtiyaçtır ki Türkiye'nin, ABD'nin önderliğine soyunduğu, temel parametrelerini serbest pazar ekonomisi ve demokrasinin oluşturduğu uluslararası ekonomik ve siyasal düzene eklenmesine ivme kazandırmıştır. Mali ve iktisadi krizin yanı sıra siyasal bunalımın da kısılcacı altında tek parti iktidarı, uluslararası konjonktürdeki gelişmeler ışığında siyasal, sosyo-kültürel ve iktisadi politikalarını esnetmek durumunda kalmıştır. Bu bağlamda, mecliste beliren muhalefet karşısında siyasal iktidar ilk etapta zora dayanmıştır. Bunun açık bir göstergesi ise, sertlik yanlısı olarak tanınan Recep Peker'in 1946 yılında başbakanlığa atanmasıdır. Fakat daha sonrasında iktidar, 12 Temmuz Beyannamesi'nde gözlemlenebileceği üzere, muhalefetle uzlaşma yolunu seçmiştir (Büyükkalay, 2011: 77).

Cumhurbaşkanı İnönü, tarihe "12 Temmuz Beyannamesi" olarak geçen bildiriyle muhalefetin de iktidar partisinin koşulları içinde çalışacağı demokratik ortam güvencesini vermiş ve bunun sürekli olacağına vurgu yapmıştır. İnönü'nün varmak istediği sonuç, iki partinin birbirlerine güven duymalarını sağlamaktır.

“Muhalefet, teminat içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden emin bulunacaktır”. Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi, muhtemel bir güven bunalımı ve bazı zorluklar öngörülse de 12 Temmuz Bildirisi, ülkenin geri dönülmez bir biçimde çok partili sürece geçmiş olduğunu ortaya koyan bir belge niteliğindedir (Akın, 1945: 138). Ayrıca belge tek parti iktidarının demokrasi algısındaki değişimin de en somut göstergesidir.

3. Çok Partili Sürece Geçiş ve Demokrat Parti'nin Kurulması

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1945 yılının 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı töreninde yaptığı konuşmada; *“Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalkıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir”* diyerek çok partili sürecin sinyallerini vermiş ve onun bu sözleri sadece Türk basınında değil, yabancı basında da büyük ilgi görmüştür (Ayın Tarihi, 1945/138).

Basın, 1945 yılının ocak ayında TBMM’de Çiftçi Topraklandırma Kanunu tasarısı görüşülürken ortaya çıkan muhalefeti de *“TBMM’de farklı sesler ve isteklerin ifade edildiği bir tartışma ortamı”* olarak değerlendirmiştir (Gürkan, 1998: 143).

İnönü, 1 Kasım 1945’te Meclis’in açılışında bu kez muhalefet partisinin eksikliğinden açıkça söz etmiştir (Sencer, 1974: 194). Bu gelişmeler çerçevesinde Çiftçi Topraklandırma Kanunu tasarısının görüşüldüğü günlerde Meclis’e daha sonra “Dörtlü Takrir” olarak anılacak bir önerge veren Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü tarafından yeni parti 7 Ocak 1946’da kurulmuştur. “Demokrat Parti” adının Amerika’dan esinlenme olup olmadığı konusunda Celal Bayar, gazeteci Metin Toker’e *“Bunda Amerika modeli rol oynamadı değil. Orada da bir Cumhuriyetçi Parti, bir de Demokrat Parti yok mu”* demiştir (Toker, 1970: 111).

Tek partili cumhuriyet rejiminin gerçek anlamda ortaya çıkan ilk muhalefet partisi Demokrat Parti (DP), iç dinamikler açısından tek parti döneminin II. Dünya savaşında ve sonrasında oluşan sosyo ekonomik ve politik koşullarını yaşayan Türkiye’nin ürünüdür. Savaş yıllarında izlenen ekonomik politikalar sonucu “savaş zenginleri” olarak adlandırılan bir zümre ortaya çıkmıştır. DP, savaş yıllarında palazlanan ticaret burjuvazisiyle toprak ağalarının, Cumhuriyet Halk Partisi’nde (CHP) simgelenen asker-sivil bürokrasiye karşı bir harekettir (Acar, 2008: 63).

Savaş yıllarının enflasyonist politikası altında ezilen geniş halk yığınlarını da yanına alan toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi böylece güçlü bir muhalefet oluşturdu. CHP ise, servetlerini ancak parti ve devlet yardımıyla sağlamış, korumuş ve geliştirmiş dar bir egemen sınıfı saflarında tutabilmişti (Timur, 1994: 22).

Sedat Simavi, seçimlerde DP'nin elde ettiği başarıda basının da payı olduğunu söylemekte ve yeni gelenlerin doğru yolda yürüdükçe halkı yanlarında bulacağını belirtmektedir (Simavi, 1950).

14 Mayıs seçimlerinin sonucu Amerika'da da memnuniyetle karşılanmıştır. Milliyet gazetesi başyazarı Ali Naci Karacan, Truman'ın tebrik mesajını "resmi kurallarının dışına çıkmış ve son derece dostane" bulunduğunu belirterek şunları yazmaktadır:

"Amerika son seçimlere kadar Türkiye'de hakiki bir demokrasi olduğuna kani değildi ve bu seçimler onu en çok bu bakımdan yani görüşecekleri devlet adamlarının millete dayandıklarını bilmeleri itibariyle kendilerini tatmin bakımından bir dönüm noktası teşkil etti." (Karacan, 1950'den akt. Acar, 2008: 65).

Amerikan basınında da seçim sonuçlarının memnuniyetle karşılandığı görülmektedir. "Türkiye demokrasiye oy verdi" başlıklı yazısında New York Times, "Soğuk harpte Türkiye'nin garp dünyası ile birlikte bizim yanımızda yer almaya devam edeceği beklenmektedir" demektedir. New York Herald Tribune seçim sonuçlarını "Türkiye'nin cumhurbaşkanlığı diktatörlüğünden demokrasiye geçtiğinin bir delilidir" diyerek vermektedir. Philadelphia Inquirer de DP yönetiminin komünizme karşı olmaya ve Rus aleyhtarlığına devam edeceğini belirtmektedir (Aydın Tarihi, 1950/198). Senatör Fulbright ve Mundt Türk demokrasisini övmüşlerdir. Fulbright, DP'nin özel teşebbüse önem vermesi ve Türkiye'de demokrasinin ilk kez tezahür etmesi nedeniyle duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (Acar, 2008: 65).

SONUÇ

Türkiye'nin 1945'de çok partili hayata geçmesinde, aynı dönemde "demokrasinin" uluslararası saygınlığının artmış olması ve kendisini ideolojik etki olarak göstermiş olmasının çok önemli bir rolü vardır. II. Dünya Savaşı sonrası, faşist yönetimlerin savaşı kaybetmesi aynı zamanda demokrasinin zaferi olarak yorumlanmıştır. Bütün dünyada demokrasi yükselen değer haline gelmiş, demokratik olmayan ülkeler gözden düşmüş, savaş sonrası ortaya çıkan bu ortamda tek parti, tek şef sistemi ile yönetilen Türkiye'ye yönelik dünya kamuoyunun baskısı artmıştır. Türk yöneticileri bu baskıya daha fazla direnç gösterememiş ve çok partili yönetime geçilmesine izin vermek zorunda kalmıştır (Kirman, 2006: 60).

II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan konjonktür, Türkiye'nin iç ve dış politikasını etkilemiştir. Savaş sonrası gerginleşen Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri, tarafsız/yansız dış politikanın terk edilerek kapitalist sisteme eklenmesinin bir gerekçesi olarak gösterilirken, iç politikada da anti-komünizmin artmasının ve sol muhalefetin bastırılmasının gerekçesi olmuştur. Soğuk savaş ideolojisi ve onun en etkin araçlarından olan anti-komünist propoganda, ABD'de üretilerek

dünyaya ihraç edilmiştir. Bu koşullar altında kuruluş döneminin resmi ideolojisinin üzerinde şekillenen siyasi ve toplumsal kültür de, 1945 sonrasında değişime uğramaya başlamıştır. Dolayısıyla kültürel değişimde dış etkenlerin belirleyici rol oynadığı açıkça görülmektedir (Acar, 2008: 29).

Hem ABD dış politikasındaki genel eğilim hem de Türk – Amerikan ilişkilerinin teorik çerçevesinden bakıldığında, Türkiye’de demokrasinin işlemesi veya işlememesinin, bu ilişkilerin sürdürülmesi açısından önemli bir unsur ve Türk –Amerikan ilişkilerinde dikkate alınması gereken bir parametre olmadığı sonucu çıkarılabilir. Türkiye’de demokrasinin varlığı veya yokluğunun, gelişmesi veya geri kalmasının, Türk-Amerikan ilişkilerinin gelişimini etkilemeyeceği düşünülebilir. Fakat bu çıkarımlar doğru değildir. Zira, Türkiye’de demokrasiye geçiş süreci, Türk -Amerikan ilişkilerinin gelişmesi ile birlikte gerçekleşmiş ve bu her iki süreçteki gelişmeler birbirini kuvvetle etkilemiştir (Çalış, v.d., 2001: 81).

Savaş sonrasında ortaya etkin olarak çıkan diğer bir süreçte, ekonomik meselelerdir ki tarihin hiçbir döneminde ekonomik sorunlar bu kadar uluslar arası ilişkilerde ağırlık kazanmamıştır. Bugün bütün dünya ülkeleri, siyasal kuvvet dengesi, güvenlik ve barış gibi meselelerden belki de çok daha fazla olarak, ekonomik kalkınma, refah, daha iyi yaşama seviyesi gibi meselelerle yoğun bir şekilde meşgul olmaktadır. Bunun neticesi olarak da, bugünkü uluslar arası ilişkilerde ekonomik faktör büyük bir ağırlığa sahiptir (Armaoglu, 1984: 419-422).

Demokratik kuralların tam olarak yerleşmediği Türkiye’de ülke içi veya ülke dışından kaynaklanan ekonomik krizlerin siyasal ve idari hayata etkisi, gelişmiş Batı ülkelerinden oldukça farklı olmuştur. Toprak Reformu gibi uygulamalar da değişen dünya bağlamında ortaya atılmış, sonuçları açısından başarılı sayılamayacak ancak bulunduğu dönemde muhalefetin belirmesi açısından faydalı olmuştur (Büyükkalay, 2001, 87).

İkinci Dünya Savaşı’nın son yıllarına kadar CHP bütün muhalefeti susturmayı başarmıştır. Ancak, İkinci Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru faşist-otoriter ülkelerin savaşı kaybedeceğinin anlaşılması üzerine tüm dünyada dalga dalga yayılan demokrasi rüzgarına CHP içindeki bazı vekiller de kapılmıştır. Bu durum 21 Mayıs’ta başlayan bütçe görüşmelerinde açığa çıkmıştır. Artık CHP içinde tek parti dönemi uygulamalarının sorgulanması gündeme gelmekte; Menderes tarafından, 1945 yılına kadar duyulmayan milli egemenlik, meclis üstünlüğü ve demokratik rejim konuları bütçe görüşmelerinde dile getirilmektedir. Daha sonra, Menderes, Bayar, Köprülü ve Koraltan verdikleri bir önergeyle CHP hükümetinin uygulamalarını eleştirmişler ve iktidarın daha demokratik esaslara göre çalışması gerektiğini ifade etmişlerdir (Kirman, 2006: 123).

CHP’ye karşı başlayan muhalefet hareketinin belirginleşmesine yol açan önemli bir gelişme olan “Dörtlü Takrir”, bir bakıma da o dönemdeki tek partili

yönetimin uyguladığı siyasi ve sosyal baskıya karşı bir tepki metnidir. CHP'nin bu önergeyi reddetmesiyle birlikte muhalif vekillerin de yeni bir parti kurma yolundaki çalışmaları hız kazanmış ve nihayet Bayar, 7 Ocak 1946 günü Demokrat Parti'nin kurulduğunu beyan etmiştir. Kanaatimizce, 1945 muhalefeti Cumhuriyet Dönemi'nin en geniş tabanlı halk hareketi olarak doğmuştur (Kirman, 2006: 124).

II. Dünya Savaşı'nın yarattığı ekonomik sıkıntıların yanında CHP'nin otoriter uygulamaları ve halktan kopuk bir siyaset izlemesi, insanların akın akın DP'ye yönelmesine neden olmuştur. Bir diğer önemli husus ise; DP'nin İnönü'nün isteği doğrultusunda anlaşmalı bir parti olarak kuruluşu şeklindeki iddiadır. İddianın gerçekliğini sağlamlayacak kişiler arasında kalan sır niteliğinde bir boyutunun olup olmadığını elbette bilmiyoruz. Kuruluş sürecinde Celal Bayar ile İnönü arasında bu meyanda bir gizli mutabakat olsa bile, kısa bir zamanda DP'nin büyük bir halk tabanı tarafından kabul görmesi böyle bir yaklaşımın kalıcılığını imkansız hale getirmiştir. Nitekim 1950 seçimlerinde halkın yarısından fazlasının oylarını alarak iktidara gelen Demokrat Parti rüşünü ispat etmekte hiç zorlanmamıştır. Ayrıca siyasi hayatı boyunca bu iddiaları teyit anlamına gelecek bir demokrasi oyununa da tenezzül etmemiştir.

Celal Bayar'ın Cumhurbaşkanı İnönü ile zaman zaman diyaloga girerek, iki parti arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları aşmaya çalışmış olması, onun muvazaa anlayışıyla hareket ettiğinin bir kanıtı olamaz. Yirmi üç yıllık bir tek-parti yönetiminden sonra birdenbire siyasette çoğulculuğa yönelmenin, gerçekçi bir gözle bakıldığında, birtakım sıkıntılar yaratması normaldir ve böyle bir süreç içinde söz konusu bir diyalogun gerçekleştirilmiş olmasını bir kazanç saymak gerekir. Dörtlü Takrir'in CHP'nden ayrılarak yeni bir parti kurmak için önceden tasarlandığı şeklindeki iddialar da gerçekleri yansıtmamaktadır. Nitekim takrircilerin DP kurulduktan sonra da ifade ettikleri gibi bu takririn asıl amacı CHP'de bir liberalleşme hareketini başlatmak olsa gerektir (Kirman, 2006: 124).

Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı imzalamakla zaten çok partili hayata geçmeyi kabul ettiği gerçeğidir. Çünkü Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın temel hükümleri bu antlaşmayı imza edecek devletin demokratikleşmesi ve çok partili bir rejime zemin sağlamasını zorunlu kılmaktadır. Bu durum ise; Bayar, Menderes, Koraltan ve diğer muhalif vekiller olmasa bile Türkiye'nin o tarihlerde çok partili bir sürece geçiş denemesi yapabileceğini ama bu durumun belki SCF'de olduğu gibi bir muvazaa partisi şeklinde olacağı ihtimalidir (Kirman, 2006: 125).

Sonuç olarak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra değişen dünya koşulları ve sürdürülmekte olan otoriter rejimin yarattığı toplumsal hoşnutsuzlukların etkisiyle çok partili parlamenter sisteme geçilmiştir. Türk siyasal hayatında 1946 seçimleri tek parti rejiminden çok partili parlamenter sisteme geçişin ve 1950 seçimleri ise

tek parti iktidarına son veren siyasi dönüşümün yani demokrasiye geçişin miladı olmuştur. Elbette sonraki on yıllık periyotlarda gerçekleşen askeri darbeler ya da müdahaleler sıkıntılı süreçlerin yaşanmasına sebep olmuş ise de Türk demokrasisi bu sıkıntılı süreçlerin üstesinden gelerek geride kalmalarını sağlayabilmiştir.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

- ACAR, Ayla, Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basının Rolü (1945-1960), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Ana Bilim Dalı, Genel Gazetecilik Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 2008.
- AKALIN Cüneyt, Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1, 1. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.
- ARMAOĞLU, F., 20. Yüzyıl Tarihi (1914-80), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.
- AVCIOĞLU, Doğan, Türkiye'nin Düzeni, 1. Kitap, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1975.
- BORATAV, K., Türkiye Tarihi-Çağdaş Türkiye (1908-1980) içinde İktisat Tarihi, Der. Sina AKŞİN, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002.
- BÜYÜKKALAY, Betül, Türkiye'de Çok Partili Siyasal Hayata Geçişin Nedenleri, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar Arası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2011.
- ÇAKIR, Arif, Marshall Planı Nedir, Türkiye'ye Ne Sağlayacaktır?, Türkiye İktisat Mecmuası, Haziran 1949, Sayı:7.
- ÇALIŞ, Şaban, DAĞI, İhsan, GÖZEN, Ramazan, Türkiye'nin Dış Politika Gündemi, Kimlik Demokrasi, Güvenlik, Liberte Yayınları, 2001.
- ÇAVDAR, T., Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), İmge Yayınevi, İstanbul, 1995.
- _____, "Demokrat Parti", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C:8 İstanbul, 1985.
- EKİNCİ, N., Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.
- GÜRKAN, Nilgün, Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın 1945-1950, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.
- HARPER and Brothers, Documents on American Foreign Relations, Published for the Council on Foreign Relations, New York, 1948.
- KARPAT, K.H., Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- KİRMAN Emin, Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi (1946-1950), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi, Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2006.
- KOÇAK, Cemil, Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945), Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945, İletişim Yayınları, ikinci Cilt, İstanbul, 1996b.
- LEWIS, B., Modern Türkiye'nin Doğuşu, Çev: M. KIRATLI., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

- MARDİN, Ş., Türk Modernleşmesi (Makaleler 4), İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- OKTAY, Ahmet, Türkiye’de Popüler Kültür, 5.Baskı, İstanbul, Everest Yayınları, 2002.
- SANDER, Oral, Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964, Ankara, 1979, SBF, Yayınları, Sevinç Matbaası.
- SENCER, Muzaffer, Türkiye’de Siyasal Partilerin Sosyal Temelleri, İstanbul, May Yayınları, 1974.
- TİMUR, T., Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş, İmge Yayınevi, İstanbul, 2003.
- TURGUT, Nükhet, Türkiye’de Siyasal Muhalefet Olgusu ve Anlayışı, Türk Siyasal Hayatının Gelişimi, Edit: Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yasar Sarıbay, Beta Yayınları, İstanbul, 1986, s.443.
- YETKİN, Çetin, Karsı Devrim 1945-1950, 6. Baskı, Antalya, Yeniden Anadolu ve Rume-
li Müdafaa-i-Hukuk Yayınları, 2007.
- ZURCHER, E. J., Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, **İstanbul, 2013.**

Makaleler:

- BENHÜR, Çağatay, 1945-1946 Yıllarında Türkiye’de Politik Gelişmelere Genel Bakış, Journal of Qafqaz University, Number 24, 2008.
- DİNÇ, Sait, Atatürk Sonrası Türkiye’de İç ve Dış Politikada Gelişmelere Genel Bir Bakış (10938-1965), Ç.Ü. Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Adana, 2008.
- DOĞAN, Naci, Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Uluslararası Sitem, NATO’nun Rolü ve Türkiye’nin Stratejik Konumu, Manas Journal of Social Researches, Vol.05, Issue 10, 2004.
- GÖNLÜBOL, M. ve H. ÜLMAN, İkinci Dünya Savaşından Sonra Türk Dış Politikası, A.Ü.S.B.F Yayınları, No:509, Ankara, 1982.
- KARACAN, Ali Naci, “Mr. Truman’ın Tebrik Mesajı”, Milliyet, 28 Mayıs 1950.
- TÜRKAY, Orçun, Türkiye’de Asker ve Siyaset, Kitap Yayınevi, 2008, İstanbul.
- TÜRKKAYA Ataöv, “Marshall Planından NATO’nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harp”, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Eylül 1968, C. 23, No.3.
- SİMAVİ, Sedat, “Değişen Nöbet”, Hürriyet, 21 Mayıs 1950.
- _____ “Matbuatın Zaferi”, Hürriyet, 22 Mayıs 1950.
- SÖĞÜTLÜ, İlyas, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Modernleşme ve Bürokratik Vesayet”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi sayı:19, 2010.

Dergiler

- Ayn Tarihi**, Nisan 1946, Sayı.149.; Mayıs 1945, Sayı: 138.; Mayıs 1950, Sayı.198.;
- Vatan**, Şubat 1947